

מדוע טעה רמב"ן בקריאת הכתובת שעל מטבע השקל?

מאת

יוסף עופר

כשעלה ר' משה בן נחמן לארץ ישראל שלח משם מכתב לגולה וסיפר בו על מטבע כסף עתיק של שקל אחד שמצא בעיר עכו.¹ על פי הממצא הזה הכריע רמב"ן בשאלת משקלו של מטבע השקל, שאלה שהוא דן בה בפירושו לשמ"ל².

נוסח המכתב בא בסופם של תשעה מכתבי היד של פירוש רמב"ן לתורה, ברשימת תוספות שהועתקה לעצמה, בשלושה דפוסים ראשונים של הפירוש ובשני כתבי יד נוספים.³ בארבעה מכתבי היד מופיע משפט הפתיחה, המציין שרמב"ן שלח מעכו רשימה של קטעי תוספת לפירושו לתורה ויחד עמה שלח את מכתב השקל.⁴

- * תודתי לידידי יואל אליצור, חנוך גמליאל ומשה פלורנטיין, שסייעו לי בכמה הערות חשובות. מחקר זה נעשה בתמיכת הקרן הלאומית הישראלית למדע (מענק מחקר מספר 432/2008).
- 1 רמב"ן בא לעכו בשנת 1267, וחי בה עד פטירתו בשנת 1270. את מכתב השקל שלח יחד עם רשימה ארוכה של קטעי תוספת לפירושו לתורה. הוא הוסיף את הקטעים האלה לפירושו לאחר שבא לארץ, ואז ערך את הרשימה ושלח אותה, כדי שמי שבידו נוסח ישן של הפירוש יוכל להשלימו ולעדכנו. סביר אפוא להניח כי המכתב נשלח סמוך לפטירתו. לפי אחד מכתבי היד, המכתב נשלח 'לחכמי קטלונניא' (כך נכתב בראש המכתב בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms 8124/2 משנת 1286).
- 2 רמב"ן העיד על שני ממצאים נוספים הקשורים למטבעות שמצא בעכו. האחד הוא מטבעות עתיקים נוספים, שמשקלם מחצית מן המטבע הראשון, ולפיכך הם מטבעות של מחצית השקל. גם המטבעות האלה מוכרים היטב בממצא הארכאולוגי. הממצא האחר קשור למטבעות בני הזמן ששימשו בעכו. הסוחרים באותו המקום קראו לדינר בשם 'באונד שראזינד', ורמב"ן זיהה את המונח הזה עם 'דינר שדונג' שהזכירו הגאונים.
- 3 קטעי התוספת שהוסיף רמב"ן לפירושו לתורה נדונים בהרחבה בספר שחיברתי עם יהונתן יעקבס, ושעתיד לראות אור בקרוב. בספר זה יתפרסם גם מכתב הרמב"ן על פי כל כתבי היד.
- 4 כתבי היד הם: א = פרמה, פלטינה 3258 (דה רוסי 1378; ריצ'לר 591; סימנו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים 'ס' 13945); מ = מינכן, ספריית המדינה הבוורית 137 Cod. hebr. (ס' 1187); נ = ניו יורק, בית המדרש לרבנים, לוצקי 869, אדלר 662 (ס' 24093); 8 = מינכן, ספריית המדינה הבוורית 113 Cod. hebr. (ס' 1160); 14 = פרמה, פלטינה 3255 (דה רוסי 608; ריצ'לר 590; ס' 13942); 27 = פרמה, פלטינה 2978 (דה רוסי 489; ריצ'לר 595; ס' 13707); ר = רומא, האקדמיה הלאומית די לינשי, ספרית קורסיניאנה 4 A. 4 (ס' 1291); 22 = המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 51 Cod. hebr. (ס' 900); 35 = פריז, הספרייה הלאומית 221 heb. (ס' 27827); ב = אוקספורד, בודליאנה 696 Opp. (נויבאואר 2253/12; ס' 20536); כתב היד מכיל רשימת תוספות לפירוש, בלי

מכתבו זה של רמב"ן נזכר בדבריהם של כמה מן הראשונים⁵, והוא פורסם כמה פעמים בכמות שונות.⁶ אביא פה את תחילתו של המכתב, בלי הדין במשקל מטבע השקל המסתעף ממנו:

אחר שהלך הרב הגדול ר' משה ב"ר נחמן ז"ל לעכו שלא משם מה שהוסיף על פירושו אלו לכתוב כל דבר ודבר על מקומו ושלה גם כן כתב זה:

ברכני יי' עד כה,⁷ שזכיתי ובאתי לעכו, ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף מפותח פתוח חותם, מצדו האחד כעין מקל שקד ומצדו השני כעין צלוחית, ובשני הצדדין סביב כתב מפותח באר היטב. והראו הכתב לכותיים וקראוהו מיד, כי הוא כתב עברי אשר נשאר לכותיים, כמו שמוזכר במסכת סנהדרין (כא ע"ב); וקראו מן הצד האחד 'שקל השקלים', ומן הצד השני 'ירושלם הקדושה'. ואומרים כי הצורות: מקלו של אהרן, שקדיה ופרחיה; והצורה השנית – צנצנת המן.

מטבעות כעין זה שראה רמב"ן ידועים כיום בממצא הארכאולוגי, והם נטבעו בחמש שנות המרד הגדול (66-70 לסה"נ).⁸ שלוש כתובות בכתב העברי העתיק כתובות על המטבעות האלה: על גב

הפירוש עצמו). ששת כתבי היד הראשונים הם בכתיבה ספרדית, וארבעת האחרונים בכתיבה איטלקית. הדפוסים הראשונים הם: רומא ר"ל, ליסבון רמ"ט ונפולי ר"ן. משפט הפתיחה בא בשלושת כתבי היד שבאה בהם רשימת התוספות הוא: א, מ, ב, וכן בכ"י 22, אף שאינו כולל את רשימת התוספות. נראה שמכתב השקל נשלח לספרד עם רשימת התוספות, אולם היו מעתיקים שהסתפקו בהעתקת המכתב הקצר והפיקנטי וויתרו על העתקת הרשימה הארוכה של קטעי התוספת. מלבד כתבי היד של הפירוש הובא המכתב גם בסוף כ"י 43 (ניו יורק, בית המדרש לרבנים, לוצקי 875, אדלר 167 [ס' 24099]), שהוא לקט מפירושי רמב"ן לתורה, וכן בכ"י 42 (ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms 8124 [ס' 11315]) – כתב היד הזה נכתב בשנת 1286, פחות מ-20 שנה לאחר כתיבת המכתב, והועתק בו תפילת רמב"ן וכמה חיבורים בקבלה (שאינם לרמב"ן); בראש המכתב ובסופו נזכר יעד המכתב: 'לחכמי קטלוגניא'. מעניינת עודותו של מעתיק כ"י ר על הדרך שבה הגיע לידי מכתב השקל: כתב היד הועתק בעיר טודי שבאיטליה בשנת 1454. בסופו הועתק מכתב השקל ואחריו נכתב: 'כל אילו דברי כמ"ה מורה צדק ר' אליה ירושלמי ז"ל שראה כל זה בהיותו בירושלם ומכתיבת ידו העתקתי כל זה'. כלומר מכתב השקל הועתק בירושלם והועבר לידי של המעתיק. השוואת הנוסחים מורה בבירור כי כתב יד זה היה המקור לשני דפוסים איטליה (רומא ר"ל ונפולי ר"ן).

ר' יוסף אלבו (ספרד, 1380-1444) כתב: 'וכן העיד הרמב"ן ז"ל כי כשעלה לארץ ישראל מצא שם בעכו מטבע קדום של כסף, שהיה רשום בו צנצנת המן ומטה אהרן, שהיה כתוב סביבו כתב שלא ידעו לקרותו, עד שהראו אותה לכותים, לפי שהוא כתב עברי הקדום שנשאר אצל הכותים, וקראו הכתב ההוא, והיה כתוב בו שקל השקלים. ואלו הם הדברים שהגיה בסוף פירושו וששלח מארץ ישראל' (ספר העקרים, מאמר ג, פרק טז [ורשה תרל"ז, עמ' 235-236]). דון יצחק אברבנאל (1437-1508) כתב: 'ולא תשית לבך למה שכתב הרמב"ן בזה נגדו, כי כבר הודה באגרותיו ששלח מארץ ישראל אל בנו, שראה בעכו את שקל הקדש ושצדקו דברי רש"י במשקלו' (פירוש אברבנאל לשמ"ל 13 [מהדורת א' שוטלנד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 505]). יש להעיר כי בכתיבת היד לא נאמר שרמב"ן שלח את מכתב השקל לבנו. נראה שאברבנאל הסיק זאת משתי האיגרות ששלח רמב"ן לבנו נחמן. ראו: כתבי רבינו משה בן נחמן, א, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג, איגרת ז, עמ' סו-סח; איגרת ט, עמ' שעב-שעז.

ראו: מ'צ' אינשטט, 'מכתב הרמב"ן מארץ ישראל בענין צורת שקל ישראל ומשקלו', תלפיות, ד (תש"י), עמ' 606-621 (על פי כ"י ג בהשוואה לדפוס: רומא, ליסבון ונפולי); פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן, ב, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, עמ' תקו-תקח (על פי דפוס ליסבון); כמה מדפיסים הביאו את המכתב כנספח לחיבורים אחרים של רמב"ן שהוציאו לאור, כגון: כל חידושי רמב"ן, א, מהדורת א"ו מלצר, ירושלים תרפ"ח, סוף מסכת גטין.

על פי יהו"י 14 ('אשר עד כה ברכני ה'), ואפשר שלשון 'עד כה' נופל על לשון 'עכו'.

ראו: 'משורר, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 105-117, 313-315. המטבעות מקבוצה זו הם מהיפוסים

מטבע שקל מן השנה השלישית למרד הגדול (68/9 לסה"ג)
 על פני המטבע (מימין): ירושלים הקדושה. בגב המטבע (משמאל): שג [=שנה ג], ומסיב: שקל ישראל

המטבע כתוב 'ירושלם הקדושה', כפי שציין רמב"ן;⁹ אך על פני המטבע כתוב 'שקל ישראל', ולא 'שקל השקלים' כפי שכתב רמב"ן. על פני המטבע כתובה גם הכתובת השלישית, שהיא ציון השנה במניין שנות המרד, בראשי תיבות: 'ש"א', 'ש"ב', 'ש"ג' (ראו האיור בראש העמוד) וכו'. רמב"ן לא הזכיר את מניין השנים, ונראה כי הוא והשומרונים שקראו את הכתב לא הצליחו להבין את משמעותם של ראשי התיבות האלה.

ר' עזריה מן האדומים (1513-1578) הביא את דברי רמב"ן וציין כי הוא עצמו ראה מטבע דומה לזה שראה רמב"ן, ועליו הכיתוב 'שקל ישראל'. הוא היה כנראה הראשון שהבחין בחוסר ההתאמה בין הקריאה שהציג רמב"ן ובין הכיתוב על המטבעות מן הסוג הזה, וכתב: 'לבי אומר לי כי הרב נחמני ז"ל שכח וכתב "שקל השקלים" תחת "שקל ישראל"'.¹⁰

מה גרם לטעות בקריאת הכתובת השנייה? מדוע כתב רמב"ן 'שקל השקלים' במקום 'שקל ישראל'? יעקב משורר ניסה למצוא פתרון לשאלה זו, והשווה את הקריאה שהציג רמב"ן עם הכתוב על המטבע, אות אחר אות: האות יו"ד בכתב העברי העתיק דומה לאות ה"א בכתב השומרוני; האות שי"ן וזוהתה כראוי בידי השומרונים; ואילו האות רי"ש בכתב העברי העתיק דומה לאות קו"ף בכתב השומרוני.¹¹

ביותר והשומורים ביותר שנמצאו בארץ, ובכמויות גדולות יחסית. החשמונאים והורדוס לא טבעו כלל מטבעות כסף אלא פרוטות נחושת, ואלה קיבלו במרוצת השנים ציפוי של פטינה. לעומתם הכסף נשמר בעינו. המשקל הגבוה יחסית עזר להשמרת המטבעות. שימושם בהיקף גדול אבל לתקופה קצרה של חמש שנים בלבד, שלאחריהן אסור היה להשתמש בהם, גרמו לכך שלא נשחקו ונגנזו במספרים גדולים.

9 בחלק מן המטבעות מתקופת המרד כתוב 'ירושלם' בכתב חסר יו"ד (ראו: משורר [שם], עמ' 313, מטבעות 184, 185, 187 ועוד), ובחלקם כתוב 'ירושלים' בכתב מלא יו"ד (שם, מטבעות 193, 195, 202 ועוד). בכל כתבי היד של מכתב רמב"ן הכתיב הוא 'ירושלם'.

10 עזריה מן האדומים, אמרי בינה (החלק השלישי מן הספר מאור עיניים), פרק נו (מהדורת ד' קסל, וילנה תרכ"ה, עמ' 451). ר' עזריה ראה את המטבע בעירו פתחה שבאיטליה, וסיפר כי המטבע הובא לשם מירושלים. הוא לא הבין את משמעות האותיות 'ש"ד' על המטבע, וחשב שהן ראשי תיבות של 'שקל דוד'.

11 משורר, הצד השלישי של המטבע, ירושלים תשס"ו, עמ' 110. השוו למשל את לוח האותיות של מטבעות מלחמת היהודים ברומאים אצל משורר (לעיל הערה 8), עמ' 117, ללוח האלף-בית השומרוני אצל ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ו, עמ' 265. באות יו"ד שעל המטבעות יש ונב הפונה ימינה, והאות נטויה באלכסון;

השוואת שלוש האותיות הראשונות עולה אפוא יפה, אבל מכאן ואילך ההשוואה נתקלת בקושי. כיצד ייתכן שהשומרונים קראו במקום שתי האותיות אל"ף ולמ"ד שבמטבע את שלוש האותיות למ"ד, יו"ד ומ"ס? והלא אין כל דמיון בין האותיות האלה! משורר נאלץ להציע פתרון דחוק: 'השומרונים, שבהם נועצו זקני היהודים, החלו לקרוא את המילה השנייה שבכתובת: "השק" ואז השלימו את שתי האותיות האחרונות וקראו "השקלם" (בכתיב חסר)'.¹² הדוחק בפתרון זה בולט לעין: הייתכן שהקוראים השומרונים קראו את מקצת המילה ולא טרחו לקרוא את סופה? האומנם נמצא להם רק מטבע אחד, והוא היה מטבע פגום ומטושטש? רמב"ן עצמו העיד בהמשך דבריו כי ראה מטבעות עתיקים נוספים: 'וכן ראיתי מן המטבע ההוא בצורות הן ובכתיב יבה ההיא חצי משקלו, והוא חצי השקל אשר היו שוקלים לקרבנות'.¹³

לדעתי יש מקום להציע הסבר אחר: השומרונים שקראו את הכיתוב שעל המטבע, אכן קראו ה"א במקום יו"ד, וקו"ף במקום רי"ש (כפי שהוצע לעיל); אולם את שאר האותיות קראו היטב. הקריאה שעלתה להם הייתה אפוא 'שקל השקאל' (במקום 'שקל ישראל'). את הצורה המוזרה הזאת הם ניסו לפרש על פי ידיעותיהם הלשוניות. האות ה"א נתפרשה להם כה"א הידיעה העברית, ואילו את הצורה 'שקאל' הם פירשו כצורת ריבוי של המילה 'שקל'. פירוש כזה הוא פירוש טבעי למי ששפתו היא ערבית,¹⁴ שהרי משקל פעאל (فعال) הוא משקל שכיח של הריבוי השבור בערבית. יתר על כן, המילה يَكْفَل בערבית פירושה: משקל, מטען, וריבויه أَكْفَال. בערבית היהודית מתועד השימוש בצורת הריבוי 'ת'קאל', בהשמטת האל"ף התחילית,¹⁵ ותופעה המוכרת בערבית היהודית עשויה לאפיין את הערבית הבינונית בכלל, מה גם שהשמטת האל"ף התחילית קיימת גם בצורות ריבוי נוספות במשקל אפעאל. ייתכן שהשומרונים עמדו על ההקבלה האטימולוגית בין 'שקל' העברי ובין 'ת'קל' בערבית, הכירו את הצורה 'ת'קאל' כצורת ריבוי של 'ת'קל', ועל כן ראו את 'שקאל' העברית ככביכול כמקבילתה. השומרונים קראו אפוא את הכתובת שעל המטבע 'שקל השקאל', ופירשו לשואליהם את משמעה: 'שקל השקלים'.¹⁶ אין פה קריאה ישירה של הכתובת, אלא מעין תרגום או פירוש שלה.

- האות ה"א השומרנית דומה לה יותר מאשר האות יו"ד. האות רי"ש שעל המטבעות היא בעלת רגל ישרה, ובכך היא דומה לאות קו"ף השומרנית יותר מאשר לאות רי"ש, שבה הרגל מכופפת לשמאל. עם זאת יש לציין כי השומרונים הצליחו לזהות נכונה את האותיות יו"ד ורי"ש במילה 'ירושלים' שנכתבה על אותו המטבע.
- 12 משורר (הצד השלישי, שם).
- 13 על המטבעות של מחצית השקל בא הכיתוב 'חצי השקל'. ראו למשל: משורר (לעיל הערה 8), עמ' 313, מטבעות 185, 190, 195.
- 14 על היישוב השומרני בעכו יש עדויות מן התקופה הבינונית ומהתקופה הצלבנית. במאה השלוש עשרה ישב בה שומרני עשיר בשם אבגלוגה בן בא חסדה, שפעל רבות למען השומרונים. ראו: 'בן-צבי, ספר השומרונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 97; מ' פלורנטיין, התולדה: כרוניקה שומרנית, ירושלים תש"ס, עמ' 101. בתקופה הנדונה דיברו השומרונים ערבית. מקובל להניח שהארמית חדלה להיות מדוברת בפייהם בסוף המאה האחת עשרה ובתחילת המאה השתים עשרה, ומאז שימשה להם רק שפת כתיבה.
- 15 'בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 73, הערך يَكْفَل ת'קל'.
- 16 יש לשים לב לניסוחיו של רמב"ן. הוא לא אמר שהוא עצמו פנה אל השומרונים ושמע מפייהם את קריאתם, אלא ייחס זאת לאחרים: 'ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף [...] והראו הכתב לכותיים וקראוהו מיד [...] וקראו מן הצד האחד "שקל השקלים"'.¹⁶

WHY DID NAHMANIDES MISREAD THE INSCRIPTION ON THE *SHEQEL*-COIN?

By Yosef Ofer

Rabbi Moshe ben Nahman (Nahmanides; 1194-1270) arrived in Eretz Israel in 1267. In a letter he sent to Spain he describes a *sheqel*-coin that he found and used to determine the weight of the biblical *sheqel*. Nahmanides states that the Samaritans of Acre were able to read the ancient Hebrew script on the coin. According to his description, the coin can be identified as dating from the period of the Great Revolt (66-70 C.E.). While the Samaritans deciphered one inscription on the coin successfully, they misinterpreted the second, reading *Sheqel ha-Sheqalim* (literally: the *sheqel* of *sheqels*) instead of *Sheqel Yisrael* (*sheqel* of Israel). This brief article proposes an explanation for the mistake: the Samaritans misread two letters and then interpreted what they saw on the basis of their spoken Arabic.